

Божица МЛАДЕНОВИЋ
Милић Ј. МИЛИЋЕВИЋ

ДОБРОВОЉЦИ У ТОПЛИЧКОМ УСТАНКУ

Апстракт: Топлички устанак је избио у окупираниј Србији за време Великог рата, када је српска војска, после повлачења преко Црне Горе и Албаније, била позиционирана на Јужном фронту. Велики број устаника спадао је у категорију добровољаца, лица која су се по сопственом опредељењу, без законске обавезе и било какве принуде, приклучила герилским формацијама и учествовала у борбама вођеним крајем фебруара и у марту 1917. године. У овом раду биће приказано учешће добровољаца у Топличком устанку.

Кључне речи: Топлички устанак, Велики рат, 1917. година, добровољци.

Српска војска се у јесен 1915. године повукла преко Албаније и Црне Горе и уз помоћ савезника се позиционирала на јужном фронту. Окупирана Краљевина Србија била је као ратни плен подељена у три окупационе зоне, две бугарске војно-инспекцијске области и аустроугарски Војно-генерални губернман. Топлички устанак додгодио се крајем фебруара и у марту 1917. године.¹ Велики број устаника спадао је у категорију добровољаца. У побуни су учествовали мушкарци, жене, деца и старци. Највећи број добровољаца био је из редова локалног становништва, али је било и придошлица из крајева око Рашке, Новог Пазара, Ниша, Краљева, Крушевца, Чачка, Крупња, Шапца² и Београда.³

¹ Детаљније: А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 1987; М. Перовић, *Топлички устанак 1917*, Београд 1971.

² Из Шапца је био деветнаестогодишњи Властимир Вуковић.

³ Из Београда је био деветнаестогодишњи Спира Стефановић, по занимању фотограф.

По националности су били Срби. Четовала су и два Руса који су побегли из аустроугарског заробљеништва: Григориј Максимов и Сергеј Зубавов.⁴ Један бугарски војник борио се на страни устаника.⁵

Српска врховна команда у Солуну одлучила је да крајем септембра убаци једног официра у вези стварања организације покрета отпора. Избор је пао на Косту Пећанца, ранијег четничког војводу. По инструкцији која је Кости Пећанцу саопштена 16. септембра 1916. године у Оперативном центру Врховне команде у Солуну, задатак му је био „да у пределу Топлице и Јужне Мораве пронађете наше тамошње обвезнике, да им саопштите наш скори долазак и да их организујете за четничку акцију“.⁶ Војни обвезници српске војске који су из различитих разлога у јесен 1915. године остали код својих кућа требало је да буду позвани да се спремају за акцију која ће уследити по пробоју Јужног фронта.⁷

Становништво Србије имало је за собом вековну традицију четовања. И покрет отпора у Великом рату представља наставак четовања. Устанак је букнуо, и у почетку је имао изузетну снагу, да би временом губио на интензитету, што је типична особина спонтаних народних покрета.⁸ Четничке војводе су се, један за другим, укључивали у започете сукобе. Пећанац се до задњег трена трудио да обузда борбе,⁹ али се при том понашао несигурно. Зато и није могао зауставити становништво које се мало освртало на његове наредбе, у којима се из дана у дан понављало: бити у приправности, одржавати везе међу одредима и чекати даља наређења.¹⁰

⁴ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, 482.

⁵ *Дневник Косте Војиновића Косовца*, Централен државен архив (ЦДА), Ф. 176 К, Министерство на външните работи и изповеданията (МВРИ) ф. 176 К, опис (оп.) 4а, архивна единица (а.е.) 27, лист (л.) 39–92.

⁶ М. Перовић, *нав. дело*, 60.

⁷ Топлички устанак је проистекао из спонтане и организоване компоненте. Борбено расположење и народно самопоуздање подстицани су постојањем организације покрета отпора на терену. Долазак емисара са Солунског фронта, у коме је становништво видело симбол целокупне српске војске, и уверило се да она постоји и бори се за ослобођење домовине, схваћен је као моменат за одлучну припрему. (Б. Младеновић, *Топлички устанак – спонтана народна побуна и организовани покрет отпора*, Лесковачки зборник 28 (1988) 11–15.)

⁸ У извештају Милинка Влаховића, који је упутио Кости Пећанцу 12. марта 1917. пише: „Народ је преклонио главу од страха све је малаксало, устаници се посакривали по шумама, потоцима и куд који не воли више нико да му се чује пушка близу куће, пушки побаџаше и све се раствури.“ (*Наредбе, извештаји и писма војвода и четовођа Топличког устанка*, прир. Б. Младеновић, Прокупље–Лесковац 1992, 118.)

⁹ *Дневник Косте Пећанца од 1916. до 1918. године*, прир. Б. Младеновић, Београд 1997, 147–171.

¹⁰ *Исто*, 166.

Док су војводе већале у Обилићу 21. и 22. фебруара, локално становништво се све више сукобљавало са потерама окупационих трупа. У време одржавања састанка у Обилићу доводили су разоружане бугарске војнике, које је Пећанац ослобађао, слао наредбе и забрањивао сукобе. Међутим, било му је јасно да се мало ко обазирао на те наредбе „јер је већ народна револуција била на прагу“.¹¹ Вероватно би се на наређење о подизању устанка чекало до пробоја Солунског фронта.

После објављивања почетка мобилизације српских војних обвезника за бугарску војску, старости од 18 до 45 година, и сам Пећанац се све чешће сусретао са гомилама људи који су бежали од кућа и склањали се у шуме.¹² Бежали су и из градова, поготову из Куршумлије и Прокупља. Само код четовође Радуловића избегло је 50 младића из Прокупља.¹³ Пећанчеве наредбе о обустављању устанка нису имале никаквог ефекта. Локално становништво, чију је ратоборност он покушавао да каналише и сузије „више никога не слуша, већ хоће да се бије“.¹⁴ Посебно запаљиво подручје и могуће жариште сукоба био је Косанички срез. Код четовође Рада Влаховића стално се одметало становништво Куршумлије и околине, озлојеђено понашањем „жандара“ Арнаута.¹⁵

У устанку су се јасно разликовале две групе јединица: четничке (герилске) и сеоске чете. Прве су биле наоружане најбољим расположивим пушкама, бомбама и ножевима. Имале су неколико митраљеза, а борци су били прекаљени и одлучни људи. Други су били слабо наоружани, често нису имали пушке,¹⁶ а претпостављамо да су неке пољопривредне алатке замењивале оружје. Борци су углавном били одевени у сељачку одећу, а од других становника села разликовали су се једино по томе што су били боље наоружани. Ипак, нису били ретки случајеви када су се појављивали у униформама српске војске, а за Пећанца се зна да се, бар

¹¹ *Исто*, 155.

¹² *Исто*, 165.

¹³ ВА (Војни архив), пописник 7, кутија 79, Радуловић Кости Пећанцу, 25. фебруара 1917.

¹⁴ *Дневник Косте Пећанца*, 169.

¹⁵ ВА, п. 7, к. 78, Раде Влаховић Кости Пећанцу, Куршумлија, 24. фебруара 1917.

¹⁶ Четовође из Доброг Дола Радош Ракочевић и Михаило Јакшић су у извештају Кости Пећанцу 26. фебруара 1917. написали: „Извршили смо нашу организацију свију мушких особа у овој општини, који могу послужити за ма какву војну потребу. У списак је унето свега 181 лице, од којих су 110 наоружани са пушкама различних модела, а 71 лице немају пушке. Међу овим обвезницима има и неспособних, односно непунолетних и стараца, стога сам мишљења да би са пушкама требало наоружати само способна лица, али би се уопште наишло на отпор, јер поједини и ако су неспособни не би дозволили да им се пушка одузме и да другоме.“ (*Наредбе, извештаји и писма*, 47.)

током првих месеци свог боравка, народу често показивао у униформи српског официра. Вероватно зато да би деловао ауторитативније и повећао свој углед у становништву. Сигурно је да војних униформи није било довољно а нису ни одговарале герилском рату. Сељачка одећа била је најприкладнија и најчешћа, док је униформа српске војске коришћена само у случајевима кад се хтело демонстрирати и пред окупатором и пред обичним становништвом. У фебруару и мартау 1917. окупаторове обавештајне службе су запазиле да устанци носе шајкаче, да је сваки задену по жути цвет и да имају српску тробојку на рукавима.¹⁷

На основу наредбе Милинка Влаховића од 19. фебруара 1917. може се реконструисати како је изгледала организација у Јабланичком срезу. Влаховић је наредио: „Да се у свакој општини образују месне чете од по пет људи за свако село, које ће пазити на сваки покрет а да њих нико не примећава и да међу собом као и са нашом овде остављеном, четом одржавају везу, према договору и са старешинама општинских војних округа и њиховим помоћницима. Ове чете као и народ не смеју примати борбу без наше наредбе но се и оне и народ склањају у шуме [...] Свака чета да има старешину. О главарство се не отимати јер то шкоди. Послушност мора бити без условна. Од пажње сваког детета и жене зависи све као пропаст од непажње и непослушности [...] Известити колико је чета образовано као и о сваком раду у будуће. На све пазити бодро и слати ордонансе на све стране, до првих веза и питати, има ли каквих наређења. У крајњем случају да ко нападне коју од четица и да се борба мора примити и без наше наредбе а по нахођењу старешина општинских округа и старешина чета, онда су остale чете као и сељаци дужни да хајдучки и крадимице привуку се непријатељу са стране и позади, нападну и разбију па се потом прикупе договоре и опет растуре у четице [...] Муницију штедети као очи, јер је данашња пушка варљива.“¹⁸

У устанку су се борили и младићи који су у међувремену стасали за регрутацију, а свој допринос дали су и дечаци. У изворима као најмлађег учесника устаничких борби налазимо седамнаестогодишњег Момира Антића. Четворица устаника су имала по 18 и шесторица по 19 година.¹⁹ Већина њих се, понета општим одушевљењем, спонтано прикључила борби, али су убрзо, већ по освајању градова, били враћени да у својим селима одржавају ред, односно чинили су локалне чете, заједно са старцима или су преносили пошту војвода и четовођа.

¹⁷ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 483–484.

¹⁸ *Наредбе, извештаји и писма*, 31–32.

¹⁹ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 481.

Списак чете потпоручника Алексе Андрића из Бериља показује да су преовладавали добровољци. Четник Радосав Марковић имао је 20 година, Лазар Грујић 18, Милован Грујић из Бериља 20, Радован Грујић 21, Драго Рогановић 18, Ристо Марковић 20,²⁰ Васо Васовић 22, Јован Булајић из Бериља 19, Тијосав Радојевић 18 и Драгомир Андрић 19.²¹

Неки од младића добровољаца који су учествовали у Топличком устанку казивали су о томе. Радош Петровић из Купинова је испричao да је у устанак пошао добровољно, одмах у почетку. Учествовао је у борби за ослобођење Куршумлије. Командир му је био Марјан Ђоровић из Раче.²² Милутин Ђокић из Кашевара је казивао да су се сви момци старији од 15 година добровољно јавили да се боре. Учествовао је у опсади Блаца. Четовођа му је био Веселин Илић из Горњег села а у чети их је било 60–70.²³ Глигорије Аксентијевић из Доње Речице је учествовао у нападу на Прокупље. „Напад је почeo у 5 сати ујутру, био је још мрак. Знак за напад дат је сас трубу.“²⁴ Четовођа му је био Сенда Јовић, отац двоструког витеза Карађорђеве звезде Јанаћка Јовића. Момир Видосављевић из Спанца је „ишао“ на Блаце. Устаници, иако слабо наоружани, протерали су „Швабе“ до Разбојне. Четовођа му је био Милош Милошевић. Његов стриц Алекса позвао је младиће и сви су кренули на Блаце.²⁵ Бошко Јовановић из Левића је рекао: „Ја сам био у устанку, не знам да ли 15 или месец дана.“²⁶ Драгутин Јововић из Горњег Гајтана је у шуму отишао добровољно као и многи људи из села. „И омладина, ови што нису отишли на Солунски фронт одлазила је у шуму“. Четовођа му је био Сима Кеџовић.²⁷

У наредбама четничких војвода је наглашавано: „Да старци и неспособни са рђавим пушкама одржавају ред у варошима општинама и селима ради безбедности нашег становништва.“ Старији мушкарци су предводили локалне чете. Као најстарији борац забележен је Вељко Вуликовић из Вучитрна који је имао 47 година.²⁸

²⁰ Марковић је пореклом био из Босне.

²¹ Наредбе, извештаји и писма, 186.

²² Казивања о Топличком устанку, прир. Б. Младеновић, Нови Сад 1995, 12–13.

²³ Исто, 13.

²⁴ Исто, 14–15. Аксентијевић сведочи о гушењу устанка: „Кад после десет дана наиђе бугарска сила, ми се разбегасмо ко зечеви по трња на све стране. Крили смо се по шуме, де је било густо дрвеће и жбунови.“ (Исто, 15.)

²⁵ Исто, 15–16.

²⁶ Исто, 18.

²⁷ Исто, 20–21.

²⁸ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 481.

Жене су и пре устанка пружале помоћ четницима, дајући им храну и одећу. У устанку су биле првенствено ангажоване у позадини, али је било и оних које у борбама нису заостајале за мушкарцима. Зависно од потреба коју су наметали догађаји, биле су курири, неговатељице које су бринуле о рањеницима у импровизованим болницама, по шумама и у својим кућама, снабдевале борце животним намирницама, оружјем и муницијом, биле им јатаци, бодриле их и давале им моралну подршку. Жене из градова биле су окупљене у групама, тзв. организацијама за борбу против окупатора. Оне су куповале лекове и остale ствари неопходне четницима, прикупљале информације о кретању непријатељских трупа, шиле српске заставе које су поклањале устаницима у ослобођеним градовима, агитовале у корист четничке организације.²⁹

Спремност жена на различите врсте потпоре покрету отпора и устанку налази потврду у извештајима окупационих власти, да су у сукобу са српским националним устанком у коме учествују сви који могу да носе оружје. У устанку и герилским борбама није било посебних женских чета, али су се жене и девојке бориле у многим четама и одредима. Историјски извори дају податке на основу којих се може закључити да су се оне бориле у три од пет постојећих одреда: у Ибарско-копаоничком, Јабланичком и Централном одреду. Зависно од јачине устаничких борби, оне су се селиле из једног одреда у други. У одреду Косте Војиновића било је пет, а по окончању устанка шест жена: Даница Димић, Станка Петровић-Димић, Ната Огњановић, Веселинка Лукић, Ризна Радовић и Роса Пантић. У Централном одреду, под заповедништвом четничког војводе Косте Пећанца, није било жена у току устанка. Он је, вероватно навикнут из ранијег четовања, био окружен искључиво мушкарцима. Пред наступом непријатељске казнене експедиције једна жена и једна девојка су привремено пронашле уточиште код војводе Пећанца. У Јабланичком одреду су се бориле: Милица Кујовић, Даница, Јелена Шаулић и Милица Борачић. У устанку на југу Србије жене су, као најбројнија категорија становништва у окупиранијој Србији, постале актери у важном историјском догађају.³⁰

У умиравању побуњених крајева војници Централних сила нису поштедели припаднице нежнијег пола. Напротив! Они су жене подвргли следећим облицима репресалија – убијању (стрељање, вешање, клање, спаљивање), силовању, батинању, расељавању, вођењу у потере, интерни-

²⁹ Детаљније: Б. Младеновић, *Жена у Топличком устанку*, Београд 1996.

³⁰ Исто, 47–62.

рању, затварању и пљачкању. Становнице Косаничког и Јабланичког среза, који су били „жижа“ устанка, осетиле су страховите последице. Као парадигма страдања спомиње се село Гајтан, где су бугарски војници убијали бебе, девојке, жене... Ни до данашњег дана није утврђен коначан број убијених жена, као и силованих и на други начин малтретираних жена.³¹

Коста Војновић је 28. фебруара у дневнику оставио трага о учешћу бугарског војника Милета Малева у устанку као добровољца. Војвода Косовац је забележио: „Бугарски потпоручник водник нашег митраљеза држао се врло храбро. Храбрио је сељачке чете да не попустају, већ да се боре, да гину за слободу, која је неоцењива. Својим митраљезом начинио је лес од Бугара. И ако је и он Бугарин, ипак их mrзи јер они су, вели он, германофили па кад су такви нека не постоје. У најодлучнијем тренутку борбе кад је требало да претрчи преко једног брисаног просторчића, погоде га 2 куршума у ноге и трећи у врат. Паде и остале у једној бари. Бог да га прости! Борио се и погинуо за слободу српског народа и као такав заслужио је да будућа српска влада потражи његову фамилију и достојно је награди. Он је са Бесарабијске границе, зове се Миле Малев.“³²

Топлички устанак је избио у окупиранији Србији за време Великог рата, када је српска војска после повлачења била на јужном фронту. Велики број устаника спадао је у категорију добровољаца, лица која су се по сопственом опредељењу, без законске обавезе и било какве принуде, прикључила герилским формацијама и учествовала у борбама вођеним крајем фебруара и у марту 1917. одине. Добровољци су били младићи који нису били дорасли за регрутацију, старији мушкарци, жене, деца. Углавном су то били људи настањени у пределима захваћеним устаничким борбама, али је било и придошлица из других крајева Краљевине Србије. Осим Срба, било је и добровољаца Руса и један бугарски војник (Миле Малев).

³¹ Исто, 81–110.

³² Дневник Косте Војновића Косовца, 49.

Božica MLADENOVIĆ, Milić J. MILIĆEVIĆ

VOLUNTEERS IN THE TOPLICA UPRISING

Summary

The Toplica uprising broke out in occupied Serbia during the Great War. At that time, the Serbian army was positioned on the Southern Front, after the withdrawal through Montenegro and Albania. Many insurgents belonged to the category of volunteers. These men, through their own commitment, joined the guerrilla formations. They had no legal obligations and were under no duress to participate in the battles conducted in late February and in March 1917. The volunteers were men too young for recruitment, older men, women, children. They were mostly people living in the areas affected by conflicts triggered by the uprising, but there were also newcomers from other parts of the Kingdom of Serbia. Besides Serbs, Russians were also volunteers, as well as one Bulgarian soldier (Mile Malev).

Keywords: Toplica Uprising, Great War, 1917, volunteers.